
Теорія та історія держави і права; конституційне право

УДК 340.11

DOI 10.33244/2617-4154.3(12).2023.11-21

С. Є. Камаралі,*канд. іст. наук, доцент**e-mail: svetlana.kamarali@gmail.com***ORCID ID 0000-0002-1157-8727;****А. В. Старостюк,***канд. юрид. наук, доцент,**Державний податковий університет**e-mail: allastarostyuk@gmail.com***ORCID ID 0000-0002-9750-7961**

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ПРАВОРОЗУМІННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ШКОЛІ

У статті розглядаються питання теоретико-методологічних підходів праворозуміння в українській школі. Підкреслюється, що в процесі вивчення питань праворозуміння в загальноосвітній школі необхідно звернути увагу насамперед на те, що право – це складне явище соціальної дійсності. На противагу довготривалому розумінню права як атрибута держави сучасна загальнотеоретична юридична наука стоїть на позиціях усвідомлення необхідності розуміння права як самостійного явища життя суспільства, що не залежить від волевиявлення держави.

Сутність природно-правової теорії полягає в тому, що, крім об'єктивного права, яке створюється державою, існують природні невід'ємні права, які стоять над ним, що належать людині від народження. Природне право як правові ідеї, принципи, ідеали, вимоги не є правом в юридичному значенні, а являє собою найближчу і необхідну передумову позитивного права.

У межах соціологічної теорії права право – це система правовідносин, реальна поведінка людей, урегульована правом.

Третій підхід праворозуміння – нормативний. Сутність нормативного підходу щодо праворозуміння зводиться до того, що право визначається як ієрархія норм, як нормативний регулятор суспільних відносин.

Доведено, що право – це комплексна системна категорія, яка включає такі складові, як правові цінності, правовий досвід, правову традицію, правову доктрину, правову догму і правову емпірику. Первинним елементом, який покладений в основу розуміння права, є правові цінності, які створюють своєрідну ідеальну модель права.

Усвідомлене розуміння ціннісних аспектів сучасних підходів праворозуміння має важливе значення для формування цілісного уявлення про право як багатогранний феномен соціальної дійсності. Завданням інтегративної юриспруденції є утвердження комплексного, багатоаспектного і широкого підходу до розуміння права шляхом виділення тих елементів у правових концепціях, які допомагають краще усвідомити основні ознаки права.

Ключові слова: українська школа, теоретико-методологічні підходи, право, праворозуміння, об'єктивне право, суб'єктивне право, природне право, соціологічний підхід праворозуміння, нормативний підхід праворозуміння.

Постановка завдання. Метою цього дослідження є з'ясування сутності основних підходів праворозуміння як основи формування високого рівня правосвідомості і правової культури вчителів історії та правознавства.

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку України особливого значення набувають питання, які стосуються якісного процесу підготовки вчителів історії та правознавства, що обумовлено необхідністю формування високого рівня їх правосвідомості та правової культури як ціннісної основи майбутньої професійної діяльності. Показником високого рівня правової культури вчителів історії та правознавства є усвідомлення значущості таких загальноєвропейських цінностей як свобода, правда та справедливість, значущості права для життєдіяльності людини, що вимагає звернення особливої уваги на питання, які стосуються теоретико-методологічних підходів щодо його розуміння.

Багатомірність поняття «право», яке характеризує стан розвитку як вітчизняної, так і зарубіжної юриспруденції, створює відповідні труднощі щодо з'ясування його значення у процесі вирішення різноманітних завдань, які стоять перед сучасною українською державою. Однак залежно від того, який підхід до його розуміння буде взято за основу, залежатиме весь подальший шлях здійснення державно-правового будівництва, впровадження в життя цінностей, які вироблені людством упродовж тривалого історичного періоду часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На рівні теоретичного осмислення зазначеної проблематики варто взяти до уваги праці таких учених, як: С. С. Алексєєва, В. Д. Бабкіна, В. А. Бачиніна, Дж. Бермана, Є. В. Бурлая, Р. А. Калюжного, А. М. Колодія, Н. С. Карпова, М. І. Козюбри, О. М. Костенка, А. А. Козловського, В. С. Нерсесянца, П. М. Рабіновича, В. М. Селіванова, С. С. Сливки, І. Тімуша, Г. Харта, Дж. Холла, Р. Циппеліуса, Ю. С. Шемшученка, О. Яценка та багатьох інших.

Виклад основного матеріалу. У процесі вивчення питань праворозуміння в загальноосвітній школі необхідно звернути увагу насамперед на те, що право – це складне явище соціальної дійсності. На противагу довготривалому розумінню права як атрибута держави сучасна загальнотеоретична юридична наука стоїть на позиціях усвідомлення необхідності розуміння права як самостійного явища життя суспільства, що не залежить від волевиявлення держави. Підтвердженням цьому є існування природного права як необхідної передумови права позитивного.

Варто зазначити, що традиційно розрізняють право в об'єктивному і суб'єктивному значеннях. Об'єктивне право – це система загальнообов'язкових, формально визначених юридичних норм, встановлюваних і забезпечуваних державою і спрямованих на врегулювання суспільних відносин.

Суб'єктивне право – це міра юридично можливої поведінки, що покликана задовольняти власні інтереси особи. Суб'єктивними правами виступають конкретні права і свободи особи (право на життя, свободу, працю, освіту тощо), які суб'єктивні в тому значенні, що пов'язані із суб'єктом, належать йому і залежать від його волі і свідомості.

Якщо об'єктивне право – це юридичні норми, виражені в певних формах (нормативно-правових актах, нормативних договорах, правових звичаях, правових прецедентах, правових доктринах), то суб'єктивне право – це ті конкретні юридичні можливості, які виникають на основі і в межах права об'єктивного. Суб'єктивні права закріплюються в нормах об'єктивного права і забезпечуються системою державних гарантій.

З'ясовуючи сутність поняття «право» в об'єктивному значенні, необхідно звернути увагу на ознаки права, а саме:

— «встановлюється або санкціонується державою чи населенням у результаті референдуму, тобто визначеної процедури держава надає нормам юридичного характеру і бере на себе обов'язок охороняти їх засобами примусу;

— нормативність, тобто права є не довільні, а чітко визначені у відповідних чинних нормах. Ця ознака дозволяє подолати свавілля і беззаконня, привносячи в суспільне життя елементи єдності, рівності, принципової однаковості;

— інтелектуально-вольовий характер, тобто право – виявлення волі і свідомості людей. У праві відображаються і виражаються потреби, інтереси, цілі суспільства, окремих осіб та організацій. Дія права можлива лише на підставі свідомості і волі осіб, які реалізують юридичні норми;

— забезпеченість можливістю державного примусу, тобто держава за допомогою механізму примусу забезпечує захист права і має на меті примусити правопорушника до виконання обов'язків;

— формальна визначеність, тобто чітка фіксація у формі моделей поведінки в нормах і нормативних приписах, які зовнішньо відображені в офіційних письмових документах;

— системність, тобто право являє собою єдине складне системне утворення, що має свою структуру;

— загальнообов'язковість, тобто правові норми є обов'язкові для всього населення, що проживає на території певної держави» [1].

Зупинимось на характеристиці основних підходів праворозуміння, на які варто звернути увагу в процесі з'ясування сутності поняття «право» в середній школі, а саме: природно-правовій теорії; соціологічній школі права, нормативному підході до праворозуміння.

Сутність природно-правової теорії полягає в тому, що, крім позитивного (об'єктивного) права, яке створюється державою, існують природні невід'ємні права,

які стоять над ним, що належать людині від народження. Природне право як правові ідеї, принципи, ідеали, вимоги не є правом в юридичному значенні, а являє собою найближчу і необхідну передумову позитивного права.

Уся історія права – це процес послідовного узаконення природних прав людини, затвердження їх у якості відповідних юридичних норм. Саме природні права людини з їх глибоким моральним змістом є критерієм здійснення нормотворчої діяльності та функціонування правової системи суспільства в цілому. Як зазначають А. Є. Шевченко, С. В. Кудін, О. А. Калганова, такі невід’ємні права, як право на життя, свободу, рівність, право на справедливе ставлення до людини мають знаходити свій подальший розвиток і деталізацію не лише на рівні нормативного закріплення, а й реального процесу втілення в життя, у систему суспільних відносин. Класичне вчення про природне право й сучасне розуміння природного права з його мінливим динамічним змістом виступають як основний орієнтир для розвитку різноманітних форм права [2].

Варто зазначити, що «природне право не є якоюсь особливою системою юридичних норм: воно являє собою певний набір соціально-правових прагнень суспільства, звернених до держави і заснованих на ідеї існування у людини природних, невідчужуваних прав, обумовлених самою людською природою, таких як право на життя, свободу, рівність, право на щастя, на справедливе ставлення до людини та ін.

Ідея природного права, природних прав людини еволюціонувала разом з розвитком суспільства і права. Основний зміст ідеї природного права із самого початку її зародження полягав у тому, що природні права людини висувалися як якийсь орієнтир, своєрідний критерій для оцінки правового змісту закону писаного права. Ще знаменитий оратор і державний діяч Стародавнього Риму Марк Туллій Цицерон зазначав: «Несправедливий закон не створює право». Природні права розглядалися як вічні та незмінні, раз і назавжди встановлені людською природою.

Як теорія, ідея природного права оформилася в XVII–XVIII стст., ставши ідеологічною зброєю буржуазії проти феодально-абсолютистських порядків. Вона отримала розвиток у працях Гуго Гроція, Руссо, Монтеск’є, Дідро, Вольтера, Штаммлера та ін.

Як самостійний, теоретично осмислений напрям правової думки, позитивістська юриспруденція розпочала формуватися в Західній Європі в ранньобуржуазний період її розвитку [3].

Гармонійний розвиток суспільства є можливий лише за умови єдності позитивного і природного права на рівні нормативного відображення; єдності прав та обов’язків; співвідношення переконання і примусу тощо.

Процес реалізації природного права відбувається за допомогою діяльності державних органів і посадових осіб і знаходить своє відображення в системі нормативно-правових актів. Цьому передують складний інтелектуально-вольовий процес функціонування різноманітних владних суб’єктів та їх психологічна спрямованість діяти на основі принципу домінування природного права над позитивним. За наявності певних умов позитивне право може мати помилковий характер. Що стосується права природного – його помилковість виключається взагалі.

О. М. Костенко зазначає, що «...поняття «природне право» треба розглядати як засіб для відображення першого аспекту права – його природного змісту, тоді як поняття «позитивне право» – для відображення другого аспекту права, тобто його соціальної форми. Тому, на нашу думку, правильно не протиставляти два права між собою – позитивне і природне, а зіставляти їх як два невід’ємних аспекти того самого соціального феномену – права» [4].

У межах природного права проявляється єдність людини та світу. «Про таку єдність, яка, безперечно, пронизує все наше буття, можна сказати словами: «Ніщо нікуди не зникає. Є існування різних форм. Думка в матерію вростає. Такий одвічний є закон...» [5].

Важливого значення для з’ясування сутності праворозуміння набуває соціологічна теорія права. Право – система правовідносин, реальна поведінка людей, урегульована правом. Формування соціологічного підходу до праворозуміння пов’язують з ім’ям австрійського юриста Є. Ерліха та його концепцією «живого права», сутність якої полягає в тому, що право та його розвиток міститься не в законодавстві, не в судовій практиці, а в самому суспільстві. Право є результатом спонтанного процесу правотворчості в суспільстві, а також діяльності окремих представників державної влади (суддів). На думку Є. Ерліха, судді повинні у своїх рішеннях орієнтуватися не на писане законодавство, а на «живе право», що бере початок у самому суспільстві [6].

У межах соціологічного підходу до праворозуміння можна виділити такі напрями, як:

- Гарвардська школа права;
- «реалісти» (істинним визнається те, що корисно, а закон визнається «пустим сосудом», який суддя може заповнити будь-яким змістом);
- інституціоналізм (у суспільстві поряд з державою існують інші інститути та організації, які також створюють своє право);
- вчення солідаризму (кожний клас у суспільстві виконує свою місію для забезпечення гармонії та солідарності).

З позицій соціологічного підходу об’єктивне право – це не є право, якщо воно не реалізується в суспільних відносинах.

Як зазначає С. В. Бобровник, соціологічна юриспруденція розглядає право як емпіричне явище. Реальна сутність права виявляється не в нормі, не у природі людини, а у реальних суспільних відносинах, які мають юридичні наслідки. У межах соціологічної концепції право розуміння суспільства і права розглядається як цілісні взаємопов’язані явища. Зазначена концепція робить акцент на тому, що потрібно вивчати не тільки норми права, а й усю сукупність правовідносин, що функціонують у суспільстві [7].

Третій підхід, на який необхідно звернути увагу в процесі вивчення питань праворозуміння в середній школі, – це нормативний підхід. Сутність нормативного підходу щодо праворозуміння зводиться до того, що право визначається як ієрархія норм, як нормативний регулятор суспільних відносин. Будучи справедливим, природне

право не може бути реалізоване само по собі. Процес його втілення в життя відбувається саме за допомогою позитивного права [8].

Варто зазначити, що «тривалий період (до середини ХХ ст.) у теорії вітчизняного права домінував позитивістський підхід, відповідно до якого право визначалось як державна воля, владне веління, загальнообов'язкове до виконання, закріплене в нормативно-правових актах і забезпечене примусовою силою держави, яка стоїть над суспільством.

Наприкінці ХХ ст. в умовах трансформації держави і права абсолютизація нормативізму у практичному сенсі виявилася особливо малоефективною, будучи не в змозі забезпечити динамічну модифікацію правової системи, пристосування її до нових інтересів та потреб [9].

Враховуючи багатогранність концепцій праворозуміння, постає цілком закономірне запитання: чи можливо, синтезуючи існуючі підходи щодо права (пам'ятаючи водночас, що між ними не припиняється постійне протистояння і боротьба), наблизитися до визначення права, яке б відповідало об'єктивному стану розвитку суспільства, системі суспільних відносин?

За допомогою використання лише методу синтезу, тобто поєднання існуючих теоретичних концепцій праворозуміння і без врахування сутності, призначення самого права, вирішити це питання практично буде неможливо. Тобто йдеться про необхідність звернення насамперед до рівня філософського його осмислення, зосередження уваги на духовній стороні права.

Беручи до уваги те, що сучасна юридична наука представлена багатогранністю теоретико-правових концепцій, доцільно пам'ятати про їх існування в межах трьох основних напрямів пізнання права, а саме: природно-правового, позитивістського (нормативного) та соціологічного. На думку філософів, значення таких термінів, як «право природне», «право позитивне», не потрібно перебільшувати [10].

Варто зазначити, що «плюралізм поглядів щодо розуміння поняття «право» є характерним і для сьогодення. Багато авторів не задовольняються розумінням права як системи норм, яка пов'язана з державою. Таке розуміння розглядається як «вужько нормативне» і недостатнє з їх точки зору. Тому робляться спроби знайти більш широке розуміння права, яке б не зводилося до його розуміння як системи норм. Концепція широкого праворозуміння фактично зводиться до того, що поняттям право охоплюються різноманітні соціальні фактори, а саме: природне право, ідеї, норми, суспільні відносини, правосвідомість та дії. Прихильниками широкого інтегративного підходу до права розуміння є П. С. Явіч, Л. С. Мамут, В. А. Туманов, М. І. Козюбра та ін.

Упродовж тривалого часу юриспруденція розвивалася в руслі концепції правового дуалізму, для якої було характерно визнання (і в теорії, і на практиці) існування двох типів права – природного права, що випливає з природи людини, природи речей або якогось універсального вселенського порядку, і позитивного права, встановленого державою, за цих обставин у міру становлення в Західній Європі абсолютних монархій усе більш затребуваним владою ставав той напрям юридичної думки, який зводив усе право лише до позитивного права, тобто закону (у широкому сенсі цього слова, що

включає в себе і судовий прецедент, і санкціонований юридичний звичай). Іноді такий підхід називають формально-догматичним, оскільки всю теорію права він, по суті, обмежує догмою позитивного права (тобто описом, узагальненням, класифікацією і систематизацією законодавства)» [11].

Право як явище соціально-правової дійсності єдине. Унаслідок різних причин об'єктивного та суб'єктивного характеру воно по-різному оцінюється, що знаходить своє відображення у певних підходах до його розуміння. Якщо законодавець спрямовує свою діяльність на розробку й ухвалення законів, які відображають реальний стан розвитку суспільних відносин, спрямовані на захист інтересів суспільства і створюють належні умови його функціонування та розвитку, то такі закони є правовими і відповідають природному праву. У цьому випадку можемо спостерігати гармонійне поєднання нормативності та природного характеру права й усвідомлення неможливості його пізнання поза станом відносин, які виникають у суспільстві.

Узагальнюючи існуючі теоретичні підходи, доцільно зазначити, що право – це комплексна системна категорія, яка включає такі складові, як правові цінності, правовий досвід, правову традицію, правову доктрину, правову догму і правову емпірику. Первинним елементом, який покладений в основу розуміння права, є правові цінності, які створюють своєрідну атмосферу, «дух права», його ідеальну модель.

Усвідомлене розуміння ціннісних аспектів сучасних підходів праворозуміння має важливе значення для формування цілісного уявлення про право як багатогранний феномен соціальної дійсності. Завданням інтегративної юриспруденції є утвердження комплексного, багатоаспектного і широкого підходів до розуміння права шляхом виділення тих елементів у правових концепціях, які допомагають краще усвідомити основні ознаки права.

На нашу думку, цілком справедливою є позиція, яку займає В. А. Бачинін, стверджуючи, що природне та позитивне право не є відмінними, а взаємодоповнюючими нормативними системами, оскільки природно-правові принципи визначають нормативно-ціннісні орієнтири позитивного права, що зумовлені моральними завданнями, на які державам варто орієнтуватися в умовах сьогодення та в майбутньому [12].

Особливої актуальності ці питання набувають в умовах глобалізації, усвідомлення необхідності реалізації принципів демократичного розвитку держав і дотримання прав людини. Здійснюючи суттєвий вплив на процес формування норм права, глобалізація порушує питання необхідності врахування всіх існуючих підходів до праворозуміння з метою формування таких правил поведінки, в яких були б відображені особливості поглибленої взаємодії міжнародного та внутрішньодержавного права.

Однак у складних умовах розвитку суспільства досить часто зазнають руйнівного впливу критерії справедливості, які і визначають зміст права. Існують такі прошарки населення, кожен з яких бачить та оцінює реальність і законність зі своєї особистої позиції, інтересів тощо. Це безпосередньо стосується і сучасного українського суспільства, беручи до уваги неоднозначність сприйняття цінності права різними соціальними силами, скептичне відношення до права і недооцінення його можливостей.

Варто зазначити, що відновлення довіри до права необхідно розглядати як складову частину національної безпеки України. Це передбачає усвідомлення того, що «...навіть найкращі у світі інструменти безпеки (ті, що засновані на останніх досягненнях фізичних і біологічних наук та технологій) не можуть самі по собі забезпечити національну безпеку у країні, якщо її громадяни не мають розвиненої соціальної культури, відповідно до якої ці інструменти вони повинні приводити у дію, тобто застосовувати. Понад те, деякі інструменти безпеки здатні також виступати чинником загрози національній безпеці, якщо ними користуватимуться громадяни, які не мають належної соціальної культури. ...Тому саме народ, що має відповідний рівень соціальної культури, є основним антикризовим чинником – гарантом національної безпеки. Соціальна культура громадян – наймогутніша зброя для забезпечення національної безпеки» [13].

Складовою частиною соціальної культури є «правова культура, яку доцільно розглядати як якісний стан правового життя суспільства, як систему правових цінностей, що покладені в основу правотворчої та правозастосовної діяльності. Однак правова культура не є чимось сталим і незмінним. Стан правової культури суспільства залежить від багатьох чинників, які обумовлюють її рівень.

Ситуація ускладнюється тим, що негативно позначається на рівні правосвідомості і правової культури сучасного українського суспільства проблеми щодо функціонування державної влади; кризи у сфері економічних та політичних відносин; наростання невдоволення населення країни повільними темпами реформаційних процесів тощо.

Однак, незважаючи на всі проблемні питання, які безпосередньо стосуються сучасного етапу розвитку українського суспільства й української держави, іншого шляху, ніж шлях розвитку на основі ефективних нормативних моделей, не існує. Суспільство, виникаючи як структура нормативно встановленої та координованої поведінки, відіграє визначальну роль у формуванні загальнообов'язкових моделей поведінки (права), а право зі свого боку створює умови для злагодженого функціонування системи суспільних відносин [14].

Варто підтримати позицію, яку займає В. М. Кравець, зазначаючи, що бурхливі соціальні перетворення і демократичні процеси в усіх сферах суспільного життя незалежної України сприяють інтеграції різних типів праворозуміння, породжують як оновлення методологічних підходів щодо визначення сутності, змісту та форм права, так і докорінний перегляд правових цінностей [15].

Висновки. Розглянувши основні підходи праворозуміння, вчителям історії та правознавства необхідно взяти до уваги те, що право являє собою досить складне явище соціальної дійсності, пізнання якого не може бути здійснено в межах лише одного підходу до його розуміння. Втілення в життя конституційного положення щодо місця та ролі людини в суспільному житті, її захист як найвищої соціальної цінності має бути об'єднуючою ланкою всіх існуючих підходів праворозуміння, що повністю відповідає сутності сучасного західноєвропейського права, надання індивіду ролі реально значущого суб'єкта у праві, який виступає як джерело рішень і вибору варіантів поведінки [16].

На сучасного вчителя історії та правознавства покладене завдання орієнтації учнів загальноосвітньої школи на розуміння права як системи загальнообов'язкових, формально визначених, встановлених або санкціонованих, гарантованих державою правил поведінки, що виступають регулятором суспільних відносин, спрямованих на відображення інтересів усього народу, досягнення соціального компромісу відповідно до вимог природного права та існуючих стандартів у галузі прав і свобод людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алаїс С. І. Проблема право розуміння в основних школах права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. К., 2003. 20 с.
2. Актуальні проблеми теорії держави і права : навч. посіб. Ч. 1 / С. М. Тимченко, С. К. Легуша та ін. 2-е вид., стерео. К. : КНТ, 2008. 288 с.
3. Бачинин В. А. Філософія права и преступления. Харьков : Фолио, 1999. 607 с.
4. Білозьоров Є. В., Вишковська В. І. Правозахисна функція держави: сутність та механізм здійснення в Україні : монографія. К. : ФОП Кандиба Т.П., 2016. 168 с.
5. Бобровник С. В. Компромiс i конфлікт у праві: анторополого-комунікативний підхід до аналізу : монографія. Київ : Юридична думка, 2011. 383 с.
6. Костенко О. М. Соціальний натуралізм як методологічний принцип натуралістичної юриспруденції. *Про українське право* : часопис кафедри теорії та історії держави і права Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Київ : Грамота, 2009. Чис. IV. С. 71–86.
7. Костенко О. Соціальна культура громадян – найкращий антикризовий засіб. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/45324/04-Kostenko.pdf?sequence=1>
8. Кравець В. М. Типи праворозуміння як методології основних філософсько-правових дискурсів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». Київ : Національна академія внутрішніх справ України, 2003. 179 с.
9. Національні тенденції та міжнародний досвід сучасного право розуміння / за заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ : Юридична думка, 2013. 478 с.
10. Старостюк А. В. Концепція природного праворозуміння. Концепції держави і права: історико-теоретичний аналіз / за заг. ред. професора А. Є. Шевченка. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2018. 245 с.
11. Теорія держави і права : навчальний посібник / Шевченко А. Є., Топчій В. В., Старостюк А. В., Кармаліта М. В. Ірпінь : Університет ДФС України, 2016. 187 с.
12. Mapping of human social and legal value in natural-legal type of understanding of the law. Methodology and science foundation of modern jurisprudence : collective monograph / Shevchenko A., Kudin S., Kalhanova O., Bortnyak V., Bortnyak K., Bohdan K., etc. ; International Science Group. Boston : Primedia eLaunch, 2020. P. 213–227.
13. Reflection of the essence of the social and legal value of a person in the normative law. Theoretical foundations of jurisprudence : collective monograph / Shevchenko A., Kydin S., Loshchykhin O., Blikhar M., Yatsenko I., Kliuiev O., etc. ; International Science Group. Boston : Primedia eLaunch, 2020. P. 151–159.

14. Theory of state and law : study guide / Shevchenko A. E., Topchii V. V., Starostiuk A. V., Karmalita M. V. Irpin : SFS University of Ukraine, 2016.
15. Шевченко А. Є., Старостюк А. В. Відродження довіри до права як показник ефективності правового моніторингу. Альманах права. Правовий моніторинг і правова експертиза: питання теорії і практики. Київ, 2019. С. 97.
16. Камаралі С. Зміст історичної освіти в ліцеї і проблеми її гуманізації. *Рідна школа* : щомісячний науково-педагогічний журнал. 2010. № 5 (964–965). С. 61–66.

REFERENCES

1. Alais S. I. The problem of the right understanding in the main schools of law : autoref. thesis Ph. D. law Sciences: specialist 12.00.01. K., 2003. 20 p.
2. Actual problems of the theory of the state and law : study guide. Part 1 / S. M. Tymchenko, S. K. Legusha and others. 2nd ed., stereo. K. : KNT, 2008. 288 p.
3. Bachinin V. A. Philosophy of law and crime. Kharkov : Folio, 1999. 607 p.
4. Bilozorov E. V., Vyshkovska V. I. The human rights function of the state: essence and implementation mechanism in Ukraine : monograph. K. : FOP Kandiba T.P., 2016. 168 p.
5. Bobrovnyk C. V. Compromise and conflict in law: an anthropological-communicative approach to analysis : monograph. Kyiv : Legal Opinion, 2011. 383 p.
6. Kostenko O. M. Social naturalism as a methodological principle of naturalistic jurisprudence. *About Ukrainian law* : Journal of the Department of Theory and History of the State and Law, Kyiv. national Taras Shevchenko University. Kyiv : Gramota, 2009. No. IV. P. 71–86.
7. Kostenko O. Social culture of citizens is the best anti-crisis tool. URL : <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/45324/04-Kostenko.pdf?sequence=1>
8. Kravets V. M. Types of legal understanding as a methodology of the main philosophical and legal discourses : autoref. for obtaining sciences. candidate degree law Sciences : specialist 12.00.12 "Philosophy of Law". Kyiv : National Academy of Internal Affairs of Ukraine, 2003. 179 p.
9. National trends and international experience of modern understanding of the law / According to the general editorship of N. M. Onishchenko. Kyiv : Legal opinion, 2013. 478 p.
10. Starostiuk A. V. The concept of natural legal understanding. Concepts of state and law: historical and theoretical analysis / According to general ed. Professor A. E. Shevchenko. Vinnitsa : Nilan-LTD, 2018. 245 p.
11. Theory of state and law: study guide / Shevchenko A. E., Topchii V. V., Starostiuk A. V., Karmalita M. V. Irpin : SFS University of Ukraine, 2016. 187 p.
12. Mapping of human social and legal value in natural-legal type of understanding of the law. Methodology and scientific foundation of modern jurisprudence : collective monograph / Shevchenko A., Kudin S., Kalhanova O., Bortnyak V., Bortnyak K., Bohdan K., etc. ; International Science Group. Boston : Primedia eLaunch, 2020. P. 213–227.
13. Reflection of the essence of the social and legal value of a person in the normative law. Theoretical foundations of jurisprudence : collective monograph / Shevchenko A., Kydin S., Loshchykhin O., Blikhar M., Yatsenko I., Kliuiev O., etc. ; International Science Group. Boston : Primedia eLaunch, 2020. P. 151–159.

14. Theory of state and law : study guide / Shevchenko A. E., Topchii V. V., Starostiuk A. V., Karmalita M. V. Irpin : SFS University of Ukraine, 2016.

15. Shevchenko A. E., Starostiuk A. V. Revival of trust in the law as an indicator of the effectiveness of legal monitoring. Law Almanac. Legal monitoring and legal expertise: issues of theory and practice. Kyiv, 2019. P. 97.

16. Kamarali S. The content of historical education in the lyceum and the problems of its humanization. *Native school* : monthly scientific and pedagogical magazine. 2010. No. 5 (964–965). P. 61–66.

S. Kamarali, A. Starostiuk. Theoretical and methodological approaches to understanding legal in the modern Ukrainian school

The article examines the issues of theoretical and methodological approaches to legal understanding in secondary school. It is emphasized that in the process of studying issues of legal understanding in a secondary school, it is necessary to pay attention first of all to the fact that law is a complex phenomenon of social reality. In contrast to the long-standing understanding of law as an attribute of the state, modern general theoretical legal science is aware of the need to understand law as an independent phenomenon of social life that does not depend on the will of the state. The essence of the natural law theory is that, in addition to the objective law created by the state, there are natural inalienable rights that stand above it, which belong to a person from birth. Natural law as legal ideas, principles, ideals, requirements is not a right in the legal sense, but represents the closest and necessary prerequisite of positive law. Within the sociological theory of law, law is a system of legal relations, the real behavior of people regulated by law. The third approach of legal understanding is normative. The essence of the normative approach to legal understanding boils down to the fact that law is defined as a hierarchy of norms, as a normative regulator of social relations. Summarizing existing theoretical approaches, it is appropriate to note that law is a complex system category that includes such components as legal values, legal experience, legal tradition, legal doctrine, legal dogma, and legal empiricism. The primary element that forms the basis of the understanding of law is legal values, which create a kind of ideal model of law. A conscious understanding of the value aspects of modern approaches to legal understanding is important for the formation of a holistic view of law as a multifaceted phenomenon of social reality. The task of integrative jurisprudence is to establish a complex, multifaceted and broad approach to understanding law by highlighting those elements in legal concepts that help to better understand the main features of law.

Keywords: *Ukrainian school, theoretical and methodological approaches, law, legal understanding, objective law, subjective law, natural law, sociological approach of legal understanding, normative approach of legal understanding.*

Стаття надійшла до редколегії 10 травня 2023 року